

**Психологічний образ світу дитини:
проблеми та перспективи дослідження**

Таран О.П.

Таран О.П. Психологічний образ світу дитини: проблеми та перспективи дослідження

В статті здійснено теоретичний аналіз проблем та перспектив дослідження психологічного образу світу дитини. Розглянуто коло питань щодо: сутності поняття образ світу, структури психологічного образу світу, особливості формування психологічного образу світу в онтогенезі. Окреслено перспективи дослідження психологічного образу світу дошкільників.

***Ключові слова:** образ світу, картина світу, механізми формування образу світу, структура образу світу, дошкільники.*

Таран О.П. Психологический образ мира ребенка: проблемы и перспективы исследования

В статье осуществлен теоретический анализ проблем и перспектив исследования психологического образа мира ребенка. Рассмотрены круг вопросов: сущности понятия образ мира, структуры психологического образа мира, особенности формирования психологического образа мира в онтогенезе. Определены перспективы исследования психологического образа мира дошкольников.

***Ключевые слова:** образ мира, картина мира, механизмы формирования образа мира, структура образа мира, дошкольники.*

Taran O. P. The psychological world of the child image: problems and prospects for research

In this article the theoretical analysis of the problems and prospects of the study of the psychological image of the world of the child. We consider a range of issues concerning: the nature concept image of the world, the structure of mental

image of the world, especially the formation of the psychological image of the world in ontogeny. Psychological research perspectives outlined image of the world preschool children.

Keywords: image of the world, world view, mechanisms of image of the world, the structure of the image world preschooler.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Сучасний освітологічний простір ставить перед дитиною великі вимоги в основу яких покладено опанування великим обсягом знань про навколишню дійсність. Саме здатність дитини реалістично сприймати навколишній світ та себе в ньому забезпечує її кращу адаптацію до навколишньої дійсності та життєву компетентність.

Варто зазначити, що питання формування образу світу у дошкільників на даний момент лишається важливим і актуальним, оскільки, таких досліджень нами не виявлено, а переважна більшість проаналізованих наукових ідей щодо проблеми образу світу стосувалося загальної психології (О.М.Леонт'єв, С.Д.Смірнов, В.В.Петухов, О. Ю. Артемєва) або розглядалося в межах інших психологічних проблем: мовна картина світу дитини (Т.М.Котик, Г.В. Колшанський), онтогенез особистості дитини (О.Л. Кононко), психологічні основи становлення образу світу школярів (І.М. Бушай).

Мета публікації. Здійснити теоретичний аналіз актуальних проблем дослідження психологічного образу світу дитини: 1) визначеність поняття «образ світу» та його взаємозв'язок з іншими, семантично близькими, поняттями; 2) структура психологічного образу світу; 3) особливості формування психологічного образу світу в онтогенезі; 4) розробленість проблеми психологічного образу світу дошкільників.

Виклад основного матеріалу. При розгляді поняття «образ світу» в науковому концептуальному просторі спостерігаємо значне коло семантично близьких понять, зокрема: «картина світу», «мовна картина світу», «модель світу», «карта світу», «життєвий світ» тощо.

Поняття «картина світу» є міждисциплінарним поняттям, оскільки його розгляд здійснювався в межах різних наукових галузей, а саме: у фізиці, філософії, соціології, етнології, антропології, мистецтві, психології тощо.

В психології цей термін часто вживається як близький до поняття «образ світу», тому їх часто використовують синонімічно, зокрема О.М. Леонтєв, С.Д. Смірнов, О.Л. Кононко.

Поняття «образ світу» у вітчизняній психології стало активно розглядатись О.М. Леонтєвим, який визначив його як складне багаторівневе утворення, що містить в собі систему значень і поле смислу [7]. За С.Д. Смірновим, у свою чергу, *образ світу* – це певна сукупність або упорядкована система знань людини про світ, про себе, про інших людей, яка опосередковує, переломлює крізь себе будь-який зовнішній вплив [10]. За О. Л. Кононко, «образ світу» – це «суб'єктивна картина світу», яка відображає особливості дитини, її внутрішнього світу, її відносини з довкіллям[5].

Проблема образу світу розглядається В.С. Мухіною [8], з одного боку, стосовно розвитку внутрішньої позиції особистості і її самосвідомості, а з іншого боку, стосовно особливостей *етнічні картини світу*. Тобто людина будує свій світогляд, через становлення системи особистісних смислів у контексті певної культури, у якій народилася та виросла.

У працях С.Л. Рубінштейна, Б.Г. Ананьєва, К.О. Абульханової-Славської та інших образ світу розглядається в контексті життєвого шляху людини, через систему пізнання буття у світі. Термін «*життєвий світ*» виник у феноменологічній школі Е.Гуссерля і трактується як основа об'єктивного пізнання, сукупність очевидностей, коло упевненостей, вірувань і поглядів, прийнятих як безумовно значущі та практично апробовані.

Т.М. Титаренко [11] розглядає *життєвий світ* як концептуальну модель дійсності. Особистість створює свій життєвий світ, структуруючи зовнішню дійсність відповідно внутрішньої. Цей світ є певною цілісністю внутрішнього психічного життя – як усвідомлюваного, так і неусвідомлюваного, в

поведінці, спілкуванні, діяльності. Структура життєвого світу є своєрідним опосередкуванням структури особистості [10].

Таким чином, узагальнюючи розглянуті визначення, окреслимо базові смислові одиниці, що характеризують поняття «образ світу»: внутрішня модель зовнішньої дійсності, поле значень та смислу, система знань та досвіду, взаємодія внутрішнього світу з навколишньою дійсністю, суб'єктивне уявлення про світ, сукупність індивідуального культурно-історичного змісту.

Психологічний образ світу має свою структуру, яку, на нашу думку, можна розглядати у двох аспектах: 1) *внутрішня структура* – охоплює механізми, взаємозв'язки, рівні функціонування свідомості та психічних явищ; 2) *зовнішня структура* – виявляється у аспектах взаємодії особистості з навколишньою дійсністю.

Внутрішню структуру образу світу, зокрема, розглядали О.М.Леонт'єв, С.Д.Смірнов, В.В.Петухов, А. Кожибскі, Ю. Е. Артемева.

Так, О.М. Леонт'єв [7] у образі світу виділяє:

1) *чуттєві образи*, які утворюють обов'язкову фактуру образу світу.

2) *значення*, що формуються на основі інтеріоризації предметних і операційних значень. Носіями значень є предмети матеріальної й духовної культури, норми й образи поведінки, закріплені у ритуалах та традиціях, знакові системи і, насамперед, мова.

3) *особистісний смисл*, тобто те, що індивід вкладає в конкретні події, явища або поняття, усвідомлення яких може істотно не збігатися з об'єктивним змістом. Особистісний смисл виражає «значення-для-мене» життєвих об'єктів і явищ та відображає упереджене ставлення людини до світу [7].

С.Д.Смірнов та В.В.Петухов запропонували структурну модель образу світу, розрізняючи ядерні та поверхневі структури. Ядерні та поверхневі структури відрізняються як різні рівні пізнання [10].

Ядерні структури виступають базисом людського існування взагалі, і уособлюють властивість орієнтуватись у світі, тобто створити його образ; образ світу є ядерним утворенням стосовно того, що на поверхні виступає у вигляді чуттєво оформленої картини світу. За функцією ядерні структури можна визначити як фундаментальні основи існування людини як свідомої істоти; вони відображають її реальні зв'язки зі світом, що не залежать від рефлексії щодо них. В генетичному плані ці утворення мають бути більш ранніми і тісно пов'язаними з афективною сферою: згідно із дослідженнями клініцистів та неврологів порушення адекватних способів орієнтації у світі спричиняє важкі афективні розлади.

Поверхневі структури пов'язані із пізнанням світу як спеціальною метою, яка включає створення певного ставлення до нього, тобто можуть бути оформлені не лише чуттєво, а й раціонально.

А. Кожибскі відзначив, що *модель світу* будується на основі декількох фільтрів, що виконують функцію відсіювання. У якості фільтрів виступають такі елементи структури суб'єктивного досвіду: репрезентативні системи сприйняття (із субмодальностями), мисленеві категорії (узагальнення, невключення, викривлення, стратегії, метапрограми, критерії), культуральні аспекти (вірування, та ідентичність).

Важливу роль у побудові образу світу О. Ю. Артем'єва [1] надає саме суб'єктивному досвіду, який є регулятором діяльності та уявлення про світ. Суб'єктивний досвід складається з кількох шарів: 1) перцептивний світ (сенсорне відображення та уявлення, що регулюються системою значень) відповідає поверхневим структурам образу світу; 2) семантичний – картина світу – є структурованою сукупністю ставлень до актуально сприйнятих об'єктів; 3) глибинна (адаптаційна) структура – образ світу – немодальна та відносно статична, що перебудовується лише в результаті здійснення дії, яка змінює смисли після досягнення або не досягнення цілі за умов визнання фільтруючими системами цілі достатньо значимою.

Таким чином, О.Ю. Артем'єва [1] розводить поняття образ світу та картина світу. На її думку образ світу це глибинне смислове утворення, а картина світу – семантичний її прояв. Тобто, образ світу керує картиною світу, тоді як вона передає образу світу синтезовані за різномодальними властивостями ставлення до об'єктів, пов'язаних з поточною діяльністю. Загальним для образу світу та картини світу є те, що їх елементи – не чуттєві образи об'єктів, а образи ставлень до них.

У ході теоретичного аналізу внутрішньої структури образу світу можна виділити наступні його характеристики. Психологічний образ світу: амодальний, інтегративний та узагальнений; зумовлений чуттєвим та соціокультурним досвідом суб'єкта; досить динамічний, постійно доповнюється новими уявленнями і інформацією, що надходить; це тло, що випереджає будь-яке чуттєве враження й реалізує його як, суб'єктивний образ зовнішньої дійсності з власним змістом та системою ставлень.

Зовнішню структуру образу світу стосовно дитячого віку розглядають О. Л. Кононко, Ю. Аксьонова, Н. Ашиток, Т. Попкова, І.М. Бушай.

За О. Л. Кононко [5], узагальнений образ світу є системою просторів відносини дошкільника зі світом: *фізичний простір* – ставлення до природи та рукотворного світу; *соціальний простір* – ставлення до інших людей; *моральний простір* – норм і цінностей; *особистісний простір* – ставлення до себе. Ці ставлення, як елементи узагальненого образу світу, відображають вибірковість сприймання дошкільника і тенденції його поведінки.

Дослідники Ю. Аксьонова, Н. Ашиток, Т. Попкова в картині світу дитини виокремлюють декілька рівнів: *Я; моя сім'я; світ, що оточує мене; інші люди*, – що завжди представлено з позиції порівняння й оцінювання (добрий – поганий, свій – чужий, чемний – нечемний) [6].

І.М. Бушай [3] наводить психологічну модель структури образу світу школярів, в якій виділяє чотири базові складові, що формують систему цінностей, смислів, моральних установок в образі «Я» школярів: *фізична складова* – образ простору, руху, часу; *психосоматична складова* – образ

фізичного «Я», гендерний образ світу, етнокультуральний образ світу; *соціальна складова* – образ світу дорослих, однолітків, містики; *науково-аналітична складова* – образ світу шкільних дисциплін, науки, професії.

Розгляд зовнішньої структури образу світу свідчить про її зосередженість на системі взаємодії дитини з зовнішнім світом та відображає сутність соціальної ситуації розвитку дитини. Однак, постає питання механізмів та чинників формування образу світу в онтогенезі.

Образ світу, на думку С.Д. Смирнова [10], з самого початку розвивається та функціонує як цілісне утворення. Найважливішою характеристикою образу світу є його діяльна та соціальна природа. Діяльність є джерелом розвитку образу світу. Саме з діяльністю пов'язано становлення початкових форм образу світу в онтогенезі.

Побудова образу зовнішньої реальності є: 1) актуалізація певної частини вже існуючого образу світу; 2) процес уточнення, виправлення або навіть радикальної перебудови образу світу. Предметне значення і емоційно-особистісний зміст образу передують його актуальному переживанню і задані всім контекстом нашої діяльності, що актуалізована частиною образу світу. Тобто ми шукаємо необхідні нам ознаки стимульного поля, а не займаємось пошуком підходящих значень для стимулів, що надходять ззовні.

Образ світу формується прижиттєво і початок його формування, на думку Т. Бауера [2], зумовлено гальмуванням вроджених сенсомоторних автоматичних координацій, що мають свій прояв у перші хвилини, години та дні життя дитини і поступово зникають. Перші акти дитини є єдністю моторних, сенсорних та афективних компонентів, з яких виділяються образ світу, діяльність та особистість. Саме завдяки діям дитини відбувається зустріч двох процесів: чуттєвих вражень, що супроводжують внутрішній процес ініціювання дії та чуттєвих вражень, що продукуються зовнішніми впливами. Зустріч цих двох процесів відповідальна за породження первинних образів.

Подальший розвиток відображення дитиною зовнішньої реальності та зародження свідомого образу, за Д.Б.Ельконіним [12], пов'язано з розвитком його діяльності, перш за все спільної діяльності з матір'ю. Матір не лише задовольняє потреби дитини, а й спрямовує та орієнтує її дії, фактично виконуючи функцію її первинного образу світу. Лише пізніше ті орієнтири, які спрямовують діяльність матері, починають самостійно використовуватись як орієнтири дитиною, коли опанована нею діяльність здійснюється самостійно.

В подальшому оволодіння дитиною нових форм діяльності, що мають соціально-культурне походження, веде за собою розвиток її образу світу. Важливим тут стає також образ іншої людини. Образ іншої людини в картині світу займає проміжне місце між предметним образом та образом «Я».

Відображення більш глибоких, суттєвих характеристик світу утворює ядерні структури образу світу, рівень символічної знакової репрезентації світу, що формується в індивідуальній психіці суб'єкта на основі засвоєння системи вироблених суспільством значень, закріплених в мові, предметах культури, нормах і еталонах діяльності. Система цих значень утворює відображений простір діяльності людини в реальному світі, який будується за законами цього світу.

О.Л. Кононко [5] зазначає, що у побудові образу світу беруть участь просторово-часові уявлення та внутрішнє мовлення, завдяки якому образ світу оформлюється у вигляді абстрактних понять, описується з допомогою ключових слів, типізується. Варто зазначити, що образ світу дитини завжди ідеалізований, зорієнтований переважно на засвоєні стандарти і зразки ніж на реальне життя.

Так, Т.М. Котик [6] підкреслено важливість ролі мови та мовлення у формуванні картини світу дитини. Мова – найважливіший засіб формування та існування знань людини про світ, за допомогою мовлення людина пізнає світ й реалізує себе у світі.

Загальну картину світу, за Г.В. Колшанским [4], людина опановує через мовну картину світу: усю структуру мови можна зіставити зі структурою світу, картина світу як сукупність знань людини про світ, підмінюється картиною світу, що існує в мові, тобто мовною картиною світу.

Для мовної картини світу характерною є динаміка: вона змінюється із часом, розвивається одночасно з пізнанням самого світу, а мовна картина світу конкретної особистості розвивається відповідно до набуття нею культурного досвіду. Мовна картина світу дитини розвивається й ускладнюється через пізнання навколишньої дійсності, явища і предмети якої представлено у свідомості дитини у вигляді образів. Думка дитини проходить шлях від образу, що формується на основі чуттєвої діяльності, до поняття, а потім до слова. Оволодіваючи мовленням, дитина створює у свідомості глобальний образ дійсності, і провідну роль при цьому відіграє засвоєння семантики слова. При цьому значення слова в інтерпретації дитини не повністю збігається з його реальним значенням, оскільки для мислення дитини характерним є оперування конкретними, реально існуючими образами, образами-ситуаціями, пов'язаними з використанням конкретного слова.

Отже, Т. М. Котик зазначає, що орієнтування в процесі навчання рідної мови на картину світу, що характерна для свідомості дитини певного віку, сприятиме гармонізації буття дитини, допоможе їй успішніше орієнтуватися у світі. Відтак необхідно узгоджувати зміст навчання дітей певної вікової групи зі специфічною для них системою уявлень про світ, що відповідають особистісному досвіду дитини [6].

В свою чергу, Т.І. Петухова [9] підкреслює необхідним у формуванні образу світу дитини символічної ігрової діяльності. Не дивлячись на обмеженість суб'єктивного досвіду, в свідомості дитина існує цілісне уявлення про світ, що свідчить про цілісність функціонування психіки. У дитини, на відміну від дорослого, відсутня межа між знанням та незнанням, тобто вона поводить себе так, ніби все знає, що зумовлено переважанням

образно-символічного мислення. Символічна гра – одночасно забезпечує розвиток і прояв образно-символічного мислення, це прояв у поведінці специфічного етапу розвитку свідомості, коли дитина готова сприймати або розуміти більше за, те що відображають її перцептивні органи в конкретний момент. Саме в символічній грі дитини зустрічається зовнішній та власний внутрішній світ дитини. Для дитини гра стає засобом перевірки та уточнення її образу світу, а для психолога (дорослого), який спостерігає, – тестом перевірки міри відповідності дитячих уявлень про навколишній світ.

Також важливо відзначити важливу роль у формуванні картини світу дитини зображувальної діяльності, що вимагає узгодженої участі багатьох психічних процесів. Особливо важливий зв'язок малювання з мисленням та мовленням. Усвідомлення навколишньої дійсності відбувається у дитини швидше, ніж накопичення слів та асоціацій, і малювання дає їй можливість найбільш легко в образній формі виявити те, що вона знає і переживає, не дивлячись на брак слів. Більшість спеціалістів підтримують думку, що дитяче малювання – це один з видів аналітико-синтетичного мислення. Малюючи, дитина ніби формує об'єкт або думку наново, оформлюючи у вигляді малюнка свої знання, вивчаючи закономірності, що стосуються предметного та соціального світу. Діти зазвичай малюють не предмет, а узагальнене знання про нього, позначаючи індивідуальні риси лише символічними ознаками. Малювання, таким чином виступає своєрідним аналогом мовлення. Так Л.С. Виготський називав дитячі малюнки графічним мовленням. Отже, малювання допомагає дитині упорядкувати бурхливо засвоєвані знання, сформувані та зафіксувати модель уявлення про світ, що все більш ускладнюється.

В свою чергу, О.Л. Кононко [5] підкреслює, що хоча старший дошкільник лише починає включатися у наукове пізнання світу, в його соціальному досвіді на емоційно-образному рівні вже склався певний метафоричний образ світу, який стає важливим регулятором соціальних відносин дитини, є формою існування її ціннісного ставлення до довкілля.

Отже, в основі образу світу старшого дошкільника лежить безпосередньо соціальний досвід – уявлення про різноманітні сторони життя людей. Основним джерелом інформації, постачальниками життєвих установок є насамперед батьки, педагоги, однолітки. Спостерігаючи за ними, дошкільник закарбовує цей досвід, типізує, відтворює у схожій ситуації (наприклад, у сюжетній грі). Однак дитина відбирає і привласнює лише можливі для себе образи дій, норми, цінності.

Висновки. Таким чином, побудова образу світу в дитячому віці відбувається у тісній взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників. Тобто, формуючись як цілісне утворення образ світу постійно збагачується суб'єктивним соціокультурним досвідом який здобувається дитиною у процесі стихійного та цілеспрямованого засвоєння знань про навколишній світ через наслідування батьків, педагогів, однолітків на основі активного розвитку психіки (психомоторної, перцептивної, мислительно-мовленевої та афективної сфери). Психологічний образ світу дитини може виявляється у безпосередніх знаннях про навколишній світ, у творчих продуктах діяльності, зокрема малюванні, у провідній ігровій діяльності.

Отже, проблема формування психологічного образу світу дошкільників є мало розробленою, а перспектива її розгляду передбачає розв'язання таких концептуально-прикладних питань психології: уточнення визначення поняття психологічний образ світу; побудова моделі структури психологічного образу світу дошкільника; розроблення системи діагностики психологічного образу світу дошкільника; визначення провідних чинників та механізмів формування психологічного образу світу дошкільника; виявлення особливостей психологічного образу світу дошкільника в нормі та за наявності особливостей психофізичного розвитку; забезпечення формування гармонійного психологічного образу світу дошкільника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артемьева Е. Ю. Основы психологи субъективной симантики / Е. Ю. Артемьева. – М. : Смысл, 1999. – 350 с.
2. Бауэр Т. Психическое развитие младенца / Т. Бауэр– М. : Прогресс, 1979. – 320 с.
3. Бушай І. М. Психологічні основи становлення образу світу дітей шкільного віку : автореферат дисертації на здобуття наукового степеню доктора психологічних наук : 19.00.07 «педагогічна та вікова психологія» / І. М. Бушай ; НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К. , 2009. – 41 с.
4. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и в языке / Г. В. Колшанский. – М. : Прогресс, 1990. – С. 16–62.
5. Кононко О. Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника: навч.-метод. посіб. До Базової прогр. розв. дитини дошк. віку «Я у Світі» / О. Л. Кононко. – К. : Світоч, 2009. – 208 с.
6. Котик Т. М. Мовна картина світу як сукупність уявлень дитини про світ [Електронний ресурс] / Т. М. Котик – Режим доступу: <http://www.ukrdeti.com/firstforum/p25.html>
7. Леонтьев А. Н. Образ мира / А. Н. Леонтьев // Мир психологии. – 2003. – № 4. – С. 11 – 18.
8. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов / В. С. Мухина – М. : Академия, 1999. – 456 с.
9. Пухова Т. И. Символическая игра и общее развитие от двух до трех лет / Т. И. Пухова. – М. : Высшая школа психологи, 2005. – 141 с.
10. Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения / С. Д. Смирнов – М. : МГУ, 1985. – 232 с.
11. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Титаренко Т. М. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
12. Эльконин Б. Д. Детская психология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Д. Б. Эльконин М. : Академия, 2007. – 384 с.